

(Статията е отпечатана в сб. "Найден Геров в историята на българската наука и култура". Академично издателство "Проф. Марин Дринов". София, 2002, с. 186-189)

ст.н.с. д-р Марияна Витанова

Проблеми при лексикографското представяне на диалектните наречия

В българските диалекти, както и в книжовния език, функционират две основни семантични групи наречия – определителни и обстоятелствени, възникнали от различни падежни форми на имената (*денем, деня, нощем, нощя, йеце, кночи, квечеру*), от стари степени за сравнение на прилагателните (*више, уже, боле*), от местоименни корени (*когато, когано, когасо; както, какно, каксо; тамо, овамо, онамо*), от причастни форми с различни суфикси (*лежешком, лежешката*) и т.н. . Всяка група се отличава с изключително разнообразие от форми, с многобройни фонетични , акцентни и словообразователни варианти (*фнèтре || нèтре, в̀нка || вòнка, д̀леко || дòлеко; б̀рже || б̀рци || б̀рже, бад'авà || бадл'авà, полèчка || пол̀чка; тогàй || т̀гàй, к̀сну || к̀сно || к̀сну, прèге || прèе, одàвна || одàмна, вèзден || вездèн, г̀ре – г̀река, д̀ле – д̀лека, отàде – отàдека, тогàй – тогàйке, т̀мка – т̀мк̀н̀, напрèшк̀ – напрèшк̀н̀к; с̀й – àс̀й, ъс̀й и др.*). Това огромно богатство трябва да намери най-добро представяне в диалектните речници и по-специално в многотомния речник на българските диалекти, върху който се работи в Секцията за българска диалектология.

Голяма част от лексикографските проблеми при наречията засягат и останалите части на речта и са свързани с изграждането на цялостната концепция за бъдещия диалектен речник.

Трудностите при лексикографското представяне на наречията произтичат главно от тяхната лексикална и словообразователна съотносимост с другите части на речта – съществителни, прилагателни, числителни, местоимения и глаголи.

При решаването на възникналите въпроси може да бъде използван лексикографският опит, натрупан при съставянето на някои наши речници с тълковен характер, напр. "Речник на българския език" на Н. Геров, "Български тълковен речник. С оглед към народните говори" (С., 1951 г., т. 1 А - К) на Ст. Младенов, "Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век" (С., 1974 г.) и др. Особено ценен е опитът на колегите лексиколози от Института за български език (БАН), натрупан при работата им върху многотомния "Речник на българския език", в който са включени и доста диалектни лексеми. Сполуките и допуснатите слабости при отразяването на лексикалното богатство в някои речници от поредицата "Българска диалектология. Проучвания и материали", както и по-новите издадени или приети за печат диалектни речници на отделни селища или региони, също обогатяват лексикографската практика.

Като се вземат предвид специфичните особености на българския език, би било полезно да се проучат и методите на работа при изработването на някои чужди, предимно славянски диалектни речници, напр. словашкия диалектен

речник *Slovník slovenských nářečí*. Bratislava. SAN, т. 1 - т. 3, полските *Słownik gwar polskich*. Wrocław, т. 1, 1977 - т. 5 ; В. Sychta. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. Wrocław, т. 1, 1967 - т. 7, 1976; В. Sychta. *Słownictwo kociewskie na tle kultury ludowej*. Wrocław, т. 1, 1980 - т. 3, 1985; *Słownik gwar Ostródzkiego, Warmii i Mazur*, т. 1, 1987 - т. 3; J. K. Novak. *Slovník gwary górali żywieckich*. Warszawa, 2000 и др., многотомния *Словарь русских народных говоров*. М., т. 1 А – т. 17 Л – М (под редакцията на Ф. П. Филин), 1981, някои областни руски диалектни речници като *Словарь русских говоров Среднего Урала*. Свердловск, т.1, 1964 - т. 5, 1984 ; *Словарь современного русского народного говора* (д. Деулино Рязанского района Рязанской области). М., 1969; З. В. Валюскинская и др. *Словарь русских донских говоров*, т. 1, 1975 - т. 3, 1976, *Словарь русских говоров Новосибирской области*. Новосибирск, 1979, Л. Е. Элиасов. *Словарь русских говоров Забайкалья*. М., 1980 и др.

Обикновено речниковите статии на наречията имат следната структура – заглавна дума, граматична характеристика, тълкуване на значенията, илюстративен материал, фразеологични единици, справочен отдел. При диалектните речници е необходимо да се покаже и географското разпространение на отделните значения, заедно със сведения за времето на теренния запис (ако е възможно) или източника, от който е екскерпирана лексемата.

Първите въпроси, които биха възникнали при разработването на речниковите статии, са кои от

фонетичните варианти да се представят като самостоятелни заглавки и кой от всички фонетични варианти да се приеме за основен и да се тълкува и кои да се препращат към него, как да се представи най-добре разпространението на фонетичните варианти. Тук трябва да се има предвид, че речникът е предназначен не само за специалисти филолози, но и за по-широка аудитория. Не бива да се пренебрегва и обстоятелството, че част от фонетичните варианти ще попаднат в различни томове. Напр. от обличията *гнес*, *днес*, *денès*, *дънъс*, *нес* за основен би трябвало да се избере този вариант, който съвпада или е най-близък до книжовното наречие, т.е. *днес*. Фонетичните варианти *в̀утром*, *й̀утром* и *ф̀утром* биха могли да се препращат с бележка "виж" (вж.) към *̀утром*.

Когато наречието няма книжовен съответник, добре е за основен да се приеме най-близкия до старобългарското състояние, като би могло да се посочи и старобългарската форма, напр. основен вариант *бoеднàж* (стб. лѹбо єдинѣшти), наред с *боаднъч*, *боаднòч*, *баднòш*, *буднъш*, *буднъч*; основен вариант *н̀ине* (стб. нѣинѣ) наред с *н̀ин'а*, *н̀ин'ъ*, *̀инне*, *̀инн'ъ*; основен вариант *с̀еде* 'тук' (стб. сѣде) наред с *ц̀еде*; основен вариант *̀нет* (стб. опать) наред с *̀не*; *н̀апокон* между *н̀апокун*, *н̀апкун* и др.

В диалектите функционират и многобройни наречия – заемки, главно от турски и гръцки език. Като основен вариант при заемките би могъл да се приеме този, който е най-близък до възприетия в книжовния език, напр. *сабахле(н)* (тур. *sabahleyn*) – между *сабахлаим*, *сабахлин*,

сабайл'ан, сабакл'ан, сабалем, сабайле и т.н. Ако наречието заемка се употребява само в говорите, то други критерии за избиране на основен вариант могат да бъдат най-голямата близост до съответното наречие в езика, от който е проникнало в български или най-широкото разпространение на българска диалектна територия, напр. *дайма* 'винаги' (тур. *daıma*) – между *даймъ, дѣймъ; тора* 'довечера' между *тора* и *торе* и др.

За произхода на чуждите адвербиални облици (както и за чуждите думи в речника) е необходимо да се дадат кратки етимологични бележки, без наречията да се подлагат на изчерпателен етимологичен разбор).

Акцентните варианти от типа *л̀ани* и *лан̀и*, *д̀о̀цна* и *до̀цн̀а*, *п̀очес* и *поч̀ес*, *ког̀ато* и *ко̀гато*, *к̀онинко* и *ко̀нинк̀о* и т.н. могат да се отделят със съответен знак в рамките на тези значения, при които са регистрирани. Такава е приетата практика в "Словарь русских народных говоров".

Тук няма да засягаме въпросите на синонимията, омонимията и многозначността в рамките на микро- и макродиалектните системи. Само ще отбележим някои слабости, забелязани в диалектните речници. Така напр. в "Родопски речник" на Тодор Стойчев (вж. Българска диалектология. Проучвания и материали, 1970, кн. V) — един речник изключително ценен с богатия и интересен лексикален материал от родопските говори, показателните местоименни наречия *ейс̀о̀й*, *ейт̀о̀й*, *ейн̀о̀й*, в които се отразява тройната показателна система, са включени в една статия. Посочено е значение 'ето така!'. От илюстративния материал обаче личи, че те не са равнозначни – *Тов̀а̀ ст̀ори ейс̀о̀й*, *пак д̀ругото ейн̀о̀й*. Наречията *айс̀о̀де*,

айтòде и *айнòде* също са представени в една статия със значение 'тъдява, тук'. Вероятно местоименните адвербиални облици от този тип се схващат като фонетични варианти или като форми на наречието. Известно е обаче, че основната отличителна черта на наречието е отсъствието на парадигма.

Наречията, които съвпадат с формата за среден род на прилагателните също не винаги се дават като самостоятелни заглавки, а като употреба на прилагателното, с което са съотнесими: например в речник на прилепския говор в статията на прилагателното *кус* се изброяват три значения: 1. 'къс', 2. 'нисък', 3. като нареч. 'недостатъчно' (вж. Марко К. Цепенков. Фолклорно наследство. Т. 1. С., 1998, с. 432). Такъв тип представяне е характерен и за речника на Н. Геров.

Въпреки че по произход наречията от типа *кòсно*//*кàсно*//*кèсну*, *бòрзо*, *сугòрно* и т.н. са от прилагателни (образувани са по конверсивен път), те са отделни лексеми, които би трябвало да се представят самостоятелно.

Втората група проблеми е свързана с тълкуването на диалектните наречия, какви дефиниции са най-подходящи за различните видове наречия. В "Ръководство за съставяне на речник на българския език", С., 1966 г. се посочва, че наречията се тълкуват с описателна дефиниция или синонимно. Структурна дефиниция се прилага в случаите, когато е невъзможно друго тълкуване (вж. с. 102).

Тъй като диалектните речници са своего рода тълковно-преводни, то онези наречия, чиито значения съвпадат с книжовните би трябвало да се тълкуват чрез синоними (

напр. *прѝквечер* 'надвечер', *тъ̀га̀й* 'тогава', *нав̀ам* 'насам', *òд̀ве-ò̀три* 'надве-натри' и т.н.), а при които няма книжовен съответник – с описателна дефиниция (*òчечки* 'по очи', *гла̀вечки* 'с главата напред' (Кюстенд.); *в̀езден* 'през целия ден', *са̀нош* 'през цялата нощ' и т.н.). Структурна дефиниция се употребява по-често при тълкуването на умалителните наречия, които в диалектите са значително по-многобройни.

Представянето на умалителността при наречията, съотносими с прилагателните обаче разкрива някои различия в речниците. В допълнителния том към речника на Н. Геров, съставен изцяло от Тодор Панчев и в "Български тълковен речник" на Ст. Младенов наречието *к̀с̀ничко* например е дефинирано като умалително от *к̀сно*. В многотомния "Речник на българския език" (БАН) този тип умалителни наречия се тълкуват или със синоним, или със структурна дефиниция като се извеждат от умалителното прилагателно. Напр. в т. 8 – *к̀с̀ничко* е представено като умалително наречие от *к̀с̀ничък*, *лю̀тивичко* умалително наречие от *лю̀тивичък*, а *лю̀тичко* е тълкувано 'сравнително люто, лю̀тивичко, лю̀тивко'.

Според нас при адвербиалните облици от този тип се умалява степента на признака във вече създаденото от прилагателно наречие, поради което структурната дефиниция би трябвало да има вид *к̀с̀ничко*, умалит. нареч. от *к̀сно*, *лю̀тивичко*, умалит. нареч. от *лю̀тиво* и т.н. В подкрепа на тази теза говорят и многобройните диалектни умалителни наречия, чийто произход е свързан не само с прилагателни, но и със съществителни, местоимения или други наречия (*вечерка*, *йутринка*, *д'олце*, *горце*,

малкочко, когичка, сегичка и т.н.). Налице е дори суфиксна конкуренция – *сеганка, сегичка; ранко, раничко, ранинка; одевце, одевка* ит.н.

Тук бяха набелязани само някои въпроси, свързани с лексикографското представяне на диалектните наречия – плод на наблюдения върху диалектния материал и съществуващите тълковни речници. Ограничените рамки на една статия не позволяват дори да бъдат засегнати всички възможни проблеми. В процеса на работа върху речника на българските говори ще възникнат и много нови въпроси, чието решаване е предстоящо.